

АРТЕМ ЧЕХ

SÓNG ÓF THE ÓPEN RÓAD

(ПІСНЯ ВІДКРИТОГО ШЛЯХУ)

Meridian Czernowitz

2024

*Oh, someday, girl, I don't know when
We're gonna get to that place
Where we really wanna go and we'll walk in the sun
But 'til then, tramps like us
Baby, we were born to run
Oh honey, tramps like us
Baby, we were born to run
Come on with me, tramps like us
Baby, we were born to run*

Bruce Springsteen «Born To Run»

*Most of my heroes don't appear on no stamps
Sample a look back you look and find
Nothing but rednecks for 400 years if you check
Don't worry be happy*

Public Enemy «Fight The Power»

*I'm sanctified and holy, I shall not be moved
Sanctified and holy, I shall not be moved
Just like a tree that's planted by the water
I shall not be moved*

Духовна афроамериканська пісня

*Oh,
I won't be here long.
Oh,
Oh, dark gonna catch me here,
Dark gonna catch me here*

Традиційний афроамериканський польовий крик

*Молодицям по світилицях
Мости шарувати,
Малим дітям пір'я драти
І тютюн в'язати.
Хвалилася наша пані —
Добре в неї жити...
Ой та брешеш же ти, пані!
Плачуть наші діти!*

Українська кріпацька пісня

пролог

Росіянин

Мене звати Гнат. Але всі називали мене Росіянином. Це назвисько я отримав ще до того, як опинився на флоті її величності. Спочатку ми всі були «росіянами»: Андрій Жила, Сергій Крижачківський, Юрко Берлінський і навіть старий Світюк. У полон ми потрапляли лише до французів, бо навропроти них стояли, з ними перекидалися ядрами, до них же й ходили у вивідки. Французи нас навіть не годували: всіх полонених вони віддавали англійцям, так, ніби ми були волами на ярмарку або лантухами зі збіжжям. Англійці ж обходилися з нами по-доброму. У них я вперше скуштував каву і спробував справжній вірджинський тютюн. Мій пан кави не пив. В останні роки моєї служби в нього він, окрім вина, взагалі нічого не пив. То де б я ще скуштував кави, як не в англійському полоні, сидячи в печері, куди нас, українців, яких називали росіянами, запхали до особливих днів — тих, коли обмінювали або ж вели на розстріл, мов офіру на заклання для Бога війни. В один день розстріляли і Жилу, і Крижачківського, і навіть штабс-капітана Клименка, а от старого Світюка хотіли обміняти, та дід нікому не був

потрібен. Тоді його просто відпустили, однак він, старий жи-
лавий харлак, нікуди не пішов. Сидів із нами в печері, давив
вошей і не знати чого доживався.

Східна війна для мене почалася з перших її днів, але саму
війну я відчув значно пізніше, коли союзні війська вже виса-
дилися в Євпаторії й посунули на південь, узявши в облогу
Севастополь. А до цього часу були Таврія, Поділля, Дунай...

Як моєму панові надіслали прошення на видачу трьох
рекрутських душ, я одразу визвався йти у москалі, бо хоч
і мав би ледь не до кінця життя служити царю й отечеству,
а все ж знав, що людиною стану вільною. Була б у мене ма-
тінка, напевне, відмовляла б мене, лила б сльози, горювала.
Та не було в мене ні матінки, що відійшла, як я був малим, ні
батька, про якого в селі не говорилося. Лише сестричка Оля,
яка насправду і не сестрою була: просто росли ми поруч одне
з одним, поруч і панові служили. Я — на конюшні, Оля —
біля скотини. Отож я їй тоді й кажу: сестричко, ну ж бо,
візьмемо шлюб, пан як вип'є, на все буде згоден, а дячок нас
і обвінчає. Я служити піду, а ти — вільна пташка, ще й єди-
начка — лети хоч куди. Не схотіла. І причин її відмови я так
і не втямив.

Пан тоді пив добряче, не одразу й збагнув, що віддає
свого найкращого стайничого у солдати, а вже як постригли
та вписали у товстенні журнали мої ім'я та прізвище — було
пізно. Він тоді й до Канева їздив, і до Києва депеші надсилав,
але де там, я вже був людиною солдатською, та й пан не мав
аж такого впливу. Більше скажу, не надто й жалували нашо-
го пана через певні особливості його натури. Та навіть усі гу-
бернські преференції, що торкалися наших поміщиків, його

обходили. Пан наголошував, що це через його польське шляхетське походження і що аж від тридцятого року тягнеться цей шлейф за його родиною, хоч вони й усім серцем і всією душею своєю були прихильні до царя Миколи Павловича і до порядків, установлених віковою дворянською традицією. А ми ж таки недурні були і все знали. Дехто ж із нас і на своїй шкурі відчув специфічну панову природу.

Так чи так, а в квітні п'ятдесят третього року пристав я до сухопутного полку й доглядав обозних коней. Ми сиділи у сухих пісках Таврії і все чекали походу. Чутки різні ширилися, та чільною була та, що от-от мають весь наш полк відрядити до Ставрополя й усіх погнати у гори добивати бунтівних черкесів. Гір я ніколи не бачив, але дуже жадав їх зазнати і ждав із нетерплячкою того походу. Та мушу зізнатися, ніяких черкесів бити мені не бажалося. Говорили, що похід буде довгий, і шлях наш стелитиметься через степи і навіть пустелі. Я був готовий і до степів, і до пустель, і до довгих піших переходів. Усе ж краще, ніж у цих пісках сидіти й раз на десятидення вибиратися в станицю по тютюн і горілку. Мені тоді щойно вісімнадцять виповнилося, і я знав, що життя моє не буде довгим, тож хотів якнайшвидше побачити світ — неосяжний і дивний, якщо вірити словам дядька Хоми, що бував не лише в Києві, а й у Варшаві і навіть у дивному місті Бухаресті. Я нічого не знав про Бухарест, однак багато чув від дядька Хоми про гори, мовляв, вони величні, сині, а влітку в горах можна побачити сніг.

Та все ж літо і чи не всю осінь просиділи ми посеред поду в Таврії, потерпаючи від муштри, страшної спеки і шигельозу. В нашій Софіївці літо хоч і було гарячим, проте

навколишні ліси робили клімат м'якшим, і часті грози облегшували існування. А як пан виїжджав на Рось до Межиріччя на тиждень чи два і ставав у своїх друзів купця Микити Ясинського та поміщика Парчевського, то було вже не життя, а суцільне раювання. Вони, п'яні, пісні співали, а ти собі помив, причесав коней — і гайда на річку. А тут же не те що річки, тут і струмка порядного не знайдеш. Хіба заросле дерезою солоне болото, в якому, окрім змієподібних риб, що їх гідко й до рук узяти, нічого не водиться. Лише високо в небі пролітали велетні з крилами й протяжно кричали, наганяючи тугу й гнітюче відчуття самотності.

А котроїсь сонячної осінньої днини прогрімало: в похід. Збиралися ми, либонь, тиждень. Впрягали коней і волів у вози, начищали й без того блискучі рушніці, тягнули гармати. А як зібралися — вирушили не на схід, а на захід. І в повітрі тривожно бриніло це солодко-масне слово: війна. Я засмутився, що гір так і не побачу, та хтось сказав, що акурат у гори і йдемо, але не у східні, а в західні. Я ж ані читати, ані писати не вмів і не сильно знався на всіх тих мапах, що, мов яловичі шкури, висіли на полотняних стінах офіцерських наметів. Якось мені Жила показав, де знаходиться моя Софіївка, а де — ми, однак тоді я нічого так і не втямив, окрім того, що Софіївка — в центрі цієї шкури, а ми — в самому низочку, і що нижче лиш Крим та багато синього кольору. І що в похід ми йдемо на інший край шкури, туди, де закінчується наш зелений колір і починається їхній — коричневий — колір земель Оттоманської Порти.

Ми рухалися крізь степи і луки. Навколо було багато сухої трави, й під ногами бігали ящірки та повзали маленькі

прудкі зміючки. А що далі ми йшли, то все більше зелені нам траплялося, і все більше сіл — із жовтими немазаними хатами й нечисленними деревами на обійстях. І то всі — акації та тополі. Ні тобі дубочка, ні тобі берези. Ні яблуньки чи грушки. Зате багато кизилу з необірваними чорними ягодами, а ще обліпихою — кислою, але такою доброю у пересохлому роті. Але вже за якийсь тиждень стало так багато лісу і рік, що ми тільки й пробиралися крізь чагарі та шукали переправи. Ночі були холодні й вогкі, зате вдень марширувалося з великою втіхою: сонце вже сильно не пекло, а було ласкаве, і так хотілося, аби все це не закінчувалося, бо марширувати мені подобалось. Я тоді зрозумів, що рух — то найкраще, що має людина, і так шкода стало всіх тих, хто залишився у Софіївці, бо ж вони всі як народилися там, так там і помруть. Де вони бували? Що бачили на своєму віку? Сусідні Шелепухи? Комарівку? Миронівку? Дехто, може, був у Корсуні чи Каневі, та й таких було мало. І як добре, що я визвався тоді йти у москалі, і яка ж дурна сестричка моя, що не схотіла вийти за мене...

Врешті ми зупинилися у невеликому містечку, яке зачепило мене своєю охайністю і чистотою. Замість глини й піску, вулиці були вкриті камінням, а з великої дзвіниці біля самого ринку щогодини долинав небесний звук. Наша церква не мала такого дзвона, то був глухий і грубуватий звук, наче хтось лупить ціпком по баняку, а цей звучав, мов хтось співає колискову, — ніжно і в саме серденько. Усіх нас, простих солдатів, загнали, як стадо, у величезні хліви, де наказали розквартируватися й ладнати собі місця для сну. З нами ж поселилися й унтерофіцери. А весь офіцерський

склад роз'їхався по квартирах. У перші дні нам не дозволяли заходити далі за галявину перед хлівами, та затим приїхав якийсь високий полковник у чорних лискучих чоботах, літній шинелі і з простецьким картузом на русавій голові, зібрав нас усіх перед нашими казармами й сухо задекларував: у місто можна ходити лише з дозволу унтерофіцерів, за п'янство і срамну поведінку — сто палок. За злочинство і посягання на жіночу братію — шпіврути. Того ж дня видали нам теплий одяг, вовняні шинелі й теплі смушеві шапочки. Солдати просили ще нові чоботи, але офіцерство до цього поставилося категорично негативно, мовляв, зараз і не надійтеся: як вирушимо у похід, тоді вже всім, у кого підметки відірвані, полагодимо, а в кого зовсім біда — видамо нові.

У місто я потрапив за тиждень і був здивований тим, що люди тут говорили ніби й нашою мовою, але якоюсь покривленою. Більшість слів були зрозумілі, та деякі мали таке смішне звучання, мовби хто читав скоромовки з повним ротом пампушок. А ще у місті стояло багато кам'яниць, і на кожну з них, чудилося, десь поруч стояло по церкві або костелу. А коли я вийшов до головного їхнього ринку, то вдалині, за довгою вулицею, побачив на обрії протяжну синю стіну. Це були гори. І вже ввечері, коли я розповів про це нашим хлопцям, той самий Жила сказав, що це ще не гори, а лише передгір'я, і якщо вийти на ці передгір'я, тоді можна побачити й гори. Але, додав він, нікуди ми далі не підемо, а сидітимемо тут усю зиму, а там — невідомо.

Мені подобалося це містечко, його мешканці викликали в мені зачудування, бо ж більшість були охайні та чисті, мов зійшли з тих порцелянових тарілок, що з них їв пан. І п'яні

зустрічалися вкрай рідко, і до пізньої осені під кам'яницями росли квіти.

Якби ж то я міг залишитися в цьому місті назавжди, думав я довгими казарменими вечорами, розпалюючи діряву глиняну пічку в деннику. Якби можна було відмовитися від безжальної муштри і солдатського життя, виборсатися в містяни, пристати до конюшні, підковувати коней, доглядати за ними й натирати їхні шорсткі тіла дігтярним маслом, як це робить тутешній люд, аби вберегти їх узимку від холоду, а влітку від гедзів та іншої комашні. Якби ж можна було назовсім залишитися тут, вийти нарешті на передгір'я і побачити гори. Спати у кам'яниці на ліжку з периною і щоранку пити тепле молоко, якого так багато продають на ринку. І ці мрії так шкулили мені і так ятрили душу, що несила було заснути. А вранці навалювалося стільки службової праці, що всі ці фантасмагорії в моїй голові розчинялися, мов мильна піна у воді. Я згрібав усю волю в кулак і полишав ці мрії до вечора, стримуючи себе тим розсудом, що рік тому не мав і таких мрій, а був лиш стидною лялькою в лапах пана. І якби я знав, що ще за рік я глухнутиму від гарматних залпів і рушничного вогню, що бігатиму між шанцями і збиратиму до плетеного з рокити кошика ручки і ніжки своїх товаришів, то, певно, й узагалі полишив би ці мрії, а лише насолоджувався б цими днями, доценту наповненими невіданням солдатського горя і страху.

Та все сталося несподівано: сніг як слід не зійшов, а ми вже рушили назад тим самим шляхом, так і не побувавши в жодній баталії. І вже думали, що й не побуваємо. Жила твердив, що все це через австрійців, мовляв, якби не вони,

то йшли б ми й далі на південний схід, у ті краї, де люди хоч і нашої віри, та не нашої мови.

Літо ми провели коло Дунаю, потерпаючи від мух, яких було більше, ніж коло лятрини у найспекотнішу пору. Харчувалися рибою і яблуками, а до вечері нам видавали кисле вино, від якого потім довго пекло у грудях. Якби не ріка — каламутна і тепла, мов кістковий навар, — не було би спасу ні від мух, ні від комарів. Багато хто з нас мучився зі шлунком. Були й такі, хто тікав. Найчастіше їх знаходили і вертали, забиваючи до напівсмерті палками.

Ми з трепетом і жалем згадували наше квартирування на заході. А вже за два місяці з тим же трепетом згадували Дунай. Тоді стояли ми перед французами, стерегли їх у трубу й дивувалися їхній одежі та манері триматися верхи.

А ще я нарешті побачив гори. Навіть не уявляв, що вони можуть бути такими високими — вищими за хмари. І що від них так болітиме душа і хотітиметься плакати. Гори були прекрасні. Гори були могутні. Гори були, мов заступники мої, сильні і справедливі...

Згадуючи тепер той відтинок свого життя, я думаю, що тоді не просто нічого не розумів: я загалом був ніби той блаженний з ярмарку. Це було схоже радше на сон, ніж на справжнє життя. Провівши майже вісімнадцять років у кріпаках, я і в солдатах служив, мов кріпак, не наважуючись на щось більше, на що не було дозволу від воєнних моїх начальників. Мої товариші вмудрялися жити ледь не повноцінним життям, знаходячи розраду в гульбі, вині або ж у читанні Святого письма, а я весь час як не біля коней товкся, то в казармі чи в караулі. Розмовляючи з людьми, ховав очі, а якщо

хтось і просив голову тримати вище, то очі, ніби осліплені небесним сяйвом, наповнювалися вологою. І нічого з тим я не міг вдіяти. Старі солдати називали мене синочком, а молоді навіть уваги на мене не звертали. Наче й немає мене. Аж поки я не потрапив у полон.

Я вже оповідав, що англійці ставилися до нас шляхетно, хоч і водили час від часу когось на розстріл. А в полон я потрапив ненароком. Міг утекти, але нащось стояв тоді біля тієї вапнякової скелі й ніби чекав, що мене заберуть. Хтось із-за спини кричав:

— Гнат! Гнат! Вертай!

А я стояв і чекав, аж почув дивну мову, наче рохкання поросят. Французи щось кричали мені, а я не розумів і лише лупав очима, як пугач, поки не отримав по шиї добрячий удар прикладом. Мене кинули в яму, де нас, мов курей у клітці, набилося зо два десятки. Коли ж упізнав декого зі своїх, страшенно втішився, а як віддали англійцям, то й взагалі полон став мені не таким уже й нестерпним. Навіть імовірний розстріл мене не страшив. Кажу ж, усе відбувалося ніби уві сні.

Вже на третій день мене повели на роботи. Вели довго через копані переходи, де сиділи солдати у чорних в'язаних шапочках і дивилися на мене байдужо й насмішкливо. Спершу мене погнали возити землю і насипати її перед редутами, та щойно я взявся за роги вутлої тачки, як один англійський офіцер чудовою російською мовою раптом спитав, що я вмію робити, і я відповів, що все життя доглядав за кіньми.

Мене привели до темної глухої стайні, де стояло четверо коней. Усі гніді й приземкуваті, схожі на упряжних мулів.

Вони були голодні, немічні й полохливі, зі сплутаними гривами й пощербленими копитами. В одного з них було запухле око, ще одного хтось так нещадно хлистав, що весь його коричний круп був прорізаний довгими глибокими шрамами. Я взявся доглядати за ними, і коні віддячували мені своєю ласкавістю, а вже за кілька днів пройнялися до мене довірою.

Деколи заходив англійський офіцер із густим чорним волоссям і опуклим, наче дзвін, засмаглим чолом. Він широко усміхався, оголюючи нерівні й ламані зуби, і щось белькотів англійською. Я лише теліпав головою й по-дурному шкирився, мов німий чорнорясник на площі. Тоді він показував пальцями, і коли я вгадував, що ж той англієць хоче донести до мене своєю мовою, він страшенно радів і давав мені цукор, який я тут-таки кидав до рота. Я дізнався, що цього солдата звати Джозеф. Так я до нього й звертався. Мене ж він називав Росіянином.

Не знаю, скільки часу я просидів на конюшні, бо ж на двір мене майже не виводили, і я лише міг здогадуватися, чи ще осінь, чи вже зима, чи, може, зими тут такі теплі, що й вона вже непомітно минула й настала весна. Мене пристойно годували й нічого не вимагали взамін, окрім покірності й догляду за кіньми. Пізніше у конюшню завели ще сімох коней — не таких нещасних, як ці, але теж занехаяних, із розбитими ногами й хронічним шпатом. Я взявся їх лікувати. Мені приносили необхідні інструменти і ліки: спиртовий розчин, валеріану і навіть хлороформ у невеликій склянній баночці з якимись не нашими літерами.

Згодом Джозеф почав приходити щодня. Він багато говорив, безперестанно жартував, називав мене найкращим

росіянином і обіцяв мені, що як не робитиму дуростей, то скоро мене відпустять додому. А якось сказав, точніше, старався донести як міг, а я як міг старався зрозуміти, що одного найкращого коня незабаром треба буде вимити, розчесати й осідлати, і що на цьому коні їхній головний офіцер має в'їхати до Севастополя. Я сміявся і як міг доносив, що Севастополь ніколи не здасться, від чого Джозеф хмурнів, але потім голосно сміявся і погрожував мені вказівним пальцем.